

مطالعه تطبیقی نظرات مفسران مشهور و حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای (مدظله‌العالی) پیرامون تفسیر آیه «وضع اصر»

| محمدعلی علیپور* |

چکیده

آیه «يَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ» (اعراف: ۱۵۷) از جمله آیات پیرامون بحث آزادی است. بعد از انقلاب اسلامی که توجه خاصی به امر آزادی شده است، اما هنوز دیده می‌شود که در جامعه اسلامی فهم دقیقی از آن وجود ندارد. مفهوم صحیح آزادی در جوامع، آنچنان‌که شایسته است، تبیین نشده و موجب نوعی آسیب اجتماعی و برداشت اشتباه از مفهوم آزادی و معنا کردن آن به عریان بودن و آزادی مطلق در بیان و رفتار، تعبیر شده است. این پژوهش درصدد تفسیر دقیق آزادی در آیه «يَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ» از نگاه مفسران مشهور با تأکید بر آراء تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای است تا مفهوم آزادی به خوبی تبیین شود. این مسأله در امور مختلفی مورد بررسی قرار می‌گیرد که در این پژوهش از نظر مفسران با روش تحلیلی-توصیفی پرداخته شده است. از یافته‌های این پژوهش می‌توان سه دسته تفسیر را بیان کرد. در غالب تفاسیر، آزادی در آیه مذکور به معنای رهایی بنی‌اسرائیل از تکالیف سنگین می‌باشد. در برخی تفاسیر، آزادی به معنای آزاد شدن از زنجیر جهل تعبیر شده است. قول سوم از بیانات آیت‌الله خامنه‌ای استخراج شده است، ایشان آزادی در این آیه را به آزادی از نظام طاغوت، ظلم، تمایلات نفسانی و ذلت تفسیر کرده‌اند. واژگان کلیدی: آزادی، وضع عنهم اصرهم، تفسیر قرآن، آیت‌الله خامنه‌ای، مقایسه‌ی تفاسیر.

۱. طلبه درس خارج علمیه خراسان

*Email: mohammad.a.a1367@gmail.com

*

A Comparative Study of Quranic Exegeses by Renowned Commentators and Ayatollah Khamenei Regarding Verse 157 of Surah A'raf

Mohammad Ali Alipour *

A Seminary Student (Darse-e Kharej) at Khorasan Seminary School

Abstract

Verse 157 of Surah A'raf says: "Those who follow the Messenger, the Unlettered Prophet, whom they find mentioned in the Torah and the Gospel in their possession. He directs them to righteousness, and deters them from evil, and allows for them all good things, and prohibits for them wickedness, and unloads the burdens and the shackles that are upon them. Those who believe in him, and respect him, and support him, and follow the light that came down with him—these are the successful." This is one of the verses related to the concept of freedom. After the Islamic Revolution, particular attention has been given to the issue of freedom. However, it is still observed that there is no precise understanding of it in Islamic societies. The correct concept of freedom in societies has not been explained as it should, and it has led to a kind of social harm and a mistaken interpretation of the concept of freedom, equating it with nudity and absolute freedom of expression and behavior. This research seeks to provide a precise interpretation of freedom in the verse "He will remove from them their burdens and the shackles that were upon them" from the perspective of renowned commentators, with an emphasis on the interpretive views of Ayatollah Khamenei, in order to clarify the concept of freedom. This issue is examined in various aspects, which are addressed in this research using an analytical-descriptive method. The findings of this research can be categorized into three interpretations. In most exegeses, freedom in the aforementioned verse is interpreted as the liberation of Bani-Israel from heavy burdens. In some exegeses, freedom is interpreted as being freed from the chains of ignorance. The third interpretation is extracted from the statements of Ayatollah Khamenei, who interprets freedom in this verse as freedom from the tyrannical system, oppression, desires, and humiliation.

Keywords: Freedom, A'raf Surah, Quranic exegesis, Ayatollah Khamenei.

* Email: MOHAMMAD.A.A1367@GMAIL.COM (Corresponding Author)

مقدمه

آزادی در آیات متعددی از قرآن مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. در این پژوهش آزادی در آیه ۱۵۷ سوره مبارکه اعراف بحث می‌شود. برای فهم دقیق آزادی به کلام مفسران قرآن مراجعه می‌شود. هدف از پرداختن به موضوع آزادی در تفاسیر تبیین دقیق حدود آن در جامعه می‌باشد. در حال حاضر در جوامع اسلامی تفاسیر متعددی وجود دارد که مبانی قرآنی آزادی را بیان کرده است. اما دیده می‌شود که بسیاری از افراد در جوامع اسلامی به معنای دقیق آن دست نیافته‌اند تا رفتارهای متناسب با آن را در خود ایجاد کنند. اکنون این تحقیق به این مسأله می‌پردازد که مفهوم دقیق و حدود آزادی در آیه «يَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ» را کشف کند و زمینه مناسبی برای فهم و عمل را برای مخاطبان خود ایجاد نماید. این پژوهش، کلام مفسران قرآن را با تأکید بر مبانی قرآنی آیت‌الله خامنه‌ای پیگیری می‌کند.

ضرورت تحقیق پیرامون مفهوم آزادی، دست‌یابی به معنای دقیق و عمیق آزادی در آیه مورد نظر است تا معنای اصر و غل در آن آیه به خوبی فهم شود.

این مقاله به این پرسش پاسخ می‌دهد که تفسیر دقیق آیه «يَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ» در کلام مفسران و آیت‌الله خامنه‌ای چیست و کلام معظم‌له در این آیه با دیگر مفسران چه تفاوتی دارد؟ این پژوهش در ابتدا به تبیین بیان مفسران در ذیل آیه‌ی مورد بحث می‌پردازد. در ادامه به تفسیر آیت‌الله خامنه‌ای در مورد آن آیه اشاره می‌کند. در گام سوم بیانات آیت‌الله خامنه‌ای را با کلام سایر مفسران مورد بررسی و مقایسه قرار می‌دهد.

درباره پیشینه این پژوهش باید گفت براساس جست‌وجوی‌هایی که نگارنده انجام داده، در هیچ‌یک از مکتوبات مسأله «مقایسه تفسیر آیه «يَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ» در تفاسیر مشهور با تأکید بر کلام آیت‌الله خامنه‌ای» یافت نشده است. پژوهش‌های انجام‌گرفته درباره آزادی، بیش‌تر عناوینی مانند «مفهوم آزادی از دیدگاه قرآن» و «استقلال و آزادی در کلام آیت‌الله خامنه‌ای» و «مبانی و قلمرو آزادی در قرآن» را دربر می‌گیرد. که در مقاله «مفهوم آزادی از دیدگاه قرآن» اثر منصور میراحمدی بیان شده است که از دیدگاه قرآن، انسان برای رسیدن به رشد و تکامل، باید از دخالت و سلطه انسان‌های دیگر، امیال و هواهای نفسانی و طبیعت آزاد و رها باشد. در مقاله «استقلال و آزادی در کلام آیت‌الله خامنه‌ای» نوشته رحمت‌الله ضیائی ارزگانی، اشاره شده است که آیت‌الله خامنه‌ای آزادی را عطیه الهی به انسان‌ها می‌داند و مبانی آن را توحید معرفی می‌کنند. در مقاله «مبانی و قلمرو آزادی در قرآن» نوشته محمدعلی رضایی اصفهانی است که در این نوشتار به معانی آزادی همچون آزادی فلسفی، روان‌شناسی فلسفی (اختیار)، روان‌شناسی تربیت (آزادی متربی)، و ارستگی اخلاقی،

و آزادی حقوقی اشاره می‌شود، سپس مصادیق آزادی مانند آزادی اندیشه، بیان، قلم، اعمال قدرت و مالکیت، درونی و بیرونی و مادی و معنوی بیان می‌د. در ادامه مبانی آزادی مانند خدامحوری و انسان‌محوری مطرح و در پایان تفاوت‌های اساسی آزادی از منظر اسلام و لیبرالیسم بیان می‌شود. شاید نزدیک‌ترین پژوهشی که می‌تواند هم‌ردیف پژوهش حاضر باشد، نوشته‌ای از محمود علیپور گرجی با عنوان «بررسی آزادی در اندیشه سیاسی آیت الله خامنه‌ای» است که در شماره ۲۷ نشریه مطالعات انقلاب اسلامی منتشر شده است. ایشان درباره آزادی بر این باور است که آیت الله خامنه‌ای آزادی را آزادی از شرق و غرب می‌دانند و آزادی از غیر خدا را بیان کرده‌اند. مقاله پیش‌رو درصدد است که آزادی را در تفسیر آیه «يَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ» و در کلام مفسران قرآن با تکیه بر مبانی خاص آیت الله خامنه‌ای بررسی و مقایسه کند.

بحث لغوی

اصر

در برخی کتب لغت، اصر به عهد معنا شده است. در آیه ۸۱ سوره آل عمران نیز لفظ اصر، به معنای عهد بیان شده است (ابن منظور، ۱۳۶۹: ۵/۲۸۴؛ ازهری، ۱۴۲۱: ۱۲/۱۶۲). برخی دیگر اصر را تکلیف شاق و نافرمانی تبیین کرده است. لغت اصر در آیه ۲۸۶ سوره بقره را نیز به همین معنا تبیین کرده‌اند (قرشی بنابی، ۱۳۷۱: ۴/۲۵۳). در برخی دیگر از کتب، لغت اصر به معنای عهد، ذنب و حبس معنا شده است (حسنی بیرجندی، ۱۳۷۹: ۱/۶۳).

اغلال

غل در کتب لغت به زنجیری معنا شده که با آن دست و گردن را می‌بندند (ابن منظور، ۱۳۶۹: ۱۱/۵۰۴). اما در مجمع‌البحرین به تکالیف سخت نیز تعبیر شده است (طریحی، ۱۳۷۵: ۵/۴۳۵).

تبیین نظرات مفسران پیرامون آیه «يَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ»

در جمهوری اسلامی، آزادی‌های فراوانی وجود دارد. از جمله آن‌ها آزادی بیان در انتقاد از مسئولان - به خصوص انتقادات دانشجویان در دیدار آیت الله خامنه‌ای - است یا آزادی برای انتخاب دین و حضور نمایندگان سایر ادیان در مجلس شورای اسلامی و نیز آزادی حضور بانوان در جامعه و اشتغال بانوان در مراکز دولتی و خصوصی است. اما علی‌رغم وجود این موارد، گلایه‌هایی برای نبود آزادی در کشور وجود دارد. برای فهم دقیق آزادی در اسلام، آیه ۱۵۷ سوره مبارکه اعراف که بهترین آیه برای تبیین آزادی است، باید مورد بررسی قرار گیرد. سه محور «تکالیف سنگین بنی اسرائیل»،

«تبیین مختصر آزادی» و «تفسیر مفصل آزادی در کلام آیت‌الله خامنه‌ای» در تفسیر آیه مورد بحث باید بررسی شود.

آیه ۱۵۷ سوره اعراف در کلام مفسران تفسیرهای گوناگونی شده است. برخی مفسران به جنبه تاریخی آن توجه کرده‌اند و بحث تکالیف سنگین بر بنی اسرائیل را فقط ذکر نموده‌اند. «قَالَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ فَرَضَ عَلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ - الْغُسْلَ وَالْوُضُوءَ بِالْمَاءِ وَلَمْ يُحَلِّ لَهُمْ» (حرعاملی، ۱۴۰۹: ۳/۳۵۱). برخی دیگر از مفسران در تفسیر آیه مقداری فراتر رفته و به مصادیق دیگر آیه پرداخته‌اند و آن را جزء آیات آزادی در قرآن دانسته‌اند و به برخی از مصادیق آن اشاره کرده‌اند. اما در کلام آیت‌الله خامنه‌ای، این آیه خیلی مفصل‌تر مورد تبیین قرار گرفته است که در ذیل به آن اشاره خواهد شد.

۱. تکالیف سنگین بنی اسرائیل

آیه «وَيَصْعُقُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ» (انفال: ۱۵۷) در غالب تفاسیر به تکالیف سنگین بر قوم بنی اسرائیل اشاره شده است. آن‌ها به‌علت گناهان خود، مبتلا به بلاهایی شده‌اند. از جمله آن‌ها، محروم شدن از ماهی‌گیری در روز شنبه، قطع اعضای نجس‌شده، قتل یکدیگر برای بخشش گناه، بستن دست‌ها بر گردن در هنگام عبادت برای تواضع در مقابل خدای متعال، صحت نماز فقط در اماکن مقدس و نماز خواندن پنجاه رکعت در روز و روزه گرفتن همه روزه‌های سال است که در ذیل به تفصیل نظرات مفسران شیعه و سنی تبیین می‌شود.

تفاسیر شیعه

در تفاسیر شیعه در ذیل آیه مورد بحث، به سختی‌های متنوع بنی اسرائیل اشاره شده است. در تفسیر بیان‌المعانی به‌صورت تقریباً جامع، به آن محدودیت‌ها اشاره شده است. تفسیر مجمع‌البیان صرفاً به پذیرش توبه به شرط به قتل رساندن یکدیگر، پرداخته است. تفسیر تبیان فقط به قطع عضو نجس‌شده، اشاره کرده است. تفسیر قمی و روض‌الجنان و روح‌الجنان به‌شدت عمل در بحث نماز محدود شده است. تفاسیر الکشف و البیان، صافی و شبر فقط شدت عمل را بیان کرده‌اند. در کنار این ذکر مصداق‌ها، علت این سختی‌ها فقط در تفسیر احسن‌الحديث قرشی بیان شده و آن را گناهان بنی اسرائیل ذکر کرده است.

خدای متعال بر بنی اسرائیل ماهی‌گیری روز شنبه را حرام کرد. حتی در روایت‌های ذکر شده که بریدن عضوی از بدن در صورت نجس شدن آن نیز از جمله دیگر تکالیفی می‌باشد که بر آن‌ها قرار داده شده است (طوسی، بی تا: ۴/۵۵۹). مرحوم طبرسی در عین اینکه تفسیر آیه را مربوط به قوم بنی اسرائیل می‌داند، اما تکالیف سنگین آن‌ها را برای پذیرش توبه، قتل یکدیگر ذکر می‌کند. ولی پذیرش توبه برای امت آخرالزمان به احترام پیغمبر، توبه قرار داده شده است. چون وجود حضرت

رسول (صلی الله علیه و آله) برای مسلمانان نعمت است و ایشان در نزد خدای متعال نیز عظمت فراوانی دارند. پس مسلمانان باید قدر این نعمت بزرگ دین اسلام و وجود مبارک پیغمبر را بدانند و در مقابل خدای متعال عصیان نکنند (طبرسی، ۱۳۷۲: ۴/۷۴۸). برخی صرفاً به سختی آن‌ها را شدت در عمل در تعالیم دینی بیان کردند (ثعلبی، ۱۴۲۲: ۴/۲۹۱) (فیض کاشانی، ۱۴۱۵: ۲/۲۴۲) (شبر، ۱۴۱۰: ۱۸۵).

از جمله وظایف پیروان تورات در آن زمان، صحت نماز فقط در اماکن مقدس بوده است. یعنی در صورتی که نماز را در غیر آن اماکن می‌خوانند، مورد قبول نبوده است و به حرمت حضرت رسول (صلی الله علیه و آله) این مشقت بر ما برداشته شده است (قمی، ۱۳۶۳: ۱/۲۴۲). در کتاب احسن الحدیث به علت وضع این تکالیف سنگین اشاره شده است. این تکالیف سنگین بر اثر ظلم و طغیان آن‌ها بوده است و این‌گونه نیست که به صورت ابتدایی از سمت خدای متعال این مقدار شدت عمل بر آن‌ها وضع شود. «مراد از اغلال و تکلیف سنگین، اولاً تکالیف شاقی است که در اثر ظلم و طغیان به بنی اسرائیل وضع شد» (قرشی بنابی، ۱۳۷۵: ۴/۱۶۶).

آل غازی در تفسیر خود بسیاری از مشقات بنی اسرائیل را ذکر کرده است. ایشان به قطع عضو فرد گناهکار، قبول توبه فقط با قتال، وجود قصاص بدون دیه، عدم قبول عفو، تطهیر فقط با آب، جواز نماز فقط در اماکن مقدسه، حرمت روزه بعد از خواب اشاره کرده است که می‌توان گفت این تبیین ایشان تقریباً جامع بسیاری از اشارات در سایر تفاسیر می‌باشد (آل غازی، ۱۳۸۲: ۱/۴۳۴). در تفسیر روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن از جمله بایدهای قوم بنی اسرائیل را نماز خواندن پنجاه رکعت در روز و روزه گرفتن همه روزهای سال بیان شده است. «بر ایشان بود از نماز پنجاه و روزه همه سال» (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸: ۸/۴۲۸).

تفاسیر اهل سنت

مفسران اهل سنت برای آیه ۱۵۷ سوره اعراف سختی‌هایی را برای بنی اسرائیل بیان کرده‌اند. محدودیت در ماهی‌گیری در نظرات سیوطی و ابن عاشور به چشم می‌آید. وجوب قطع عضو نجس شده را، فخر رازی و سیوطی مطرح کرده‌اند. حتی، تنها بحث وجوب قصاص بدون در نظر گرفتن دیه را بیان نموده است. در تفسیر قرطبی به علت این بلاها اشاره شده است و آن را عهدشکنی بنی اسرائیل می‌داند. آلوسی به زمان سخت‌ها پرداخته است و زمان آن را بعد از تبیین الواح ابتدایی می‌داند.

حرمت ماهی‌گیری در روز شنبه و بریدن اعضای نجس از جمله سختی‌های آن‌ها بوده است (سیوطی، ۱۴۰۴: ۳/۱۲۹). حتی در برخی تفاسیر به تعیین مجازات قتل برای بسیاری از گناهان اشاره شده است و نیز افرادی که در روز شنبه به ماهی‌گیری مشغول باشند، مشمول همان قانون هستند

(ابن عاشور، ۱۴۲۰: ۸/۳۱۳). در برخی دیگر از تفاسیر، تکلیف سنگین قوم بنی اسرائیل در کنار قتل یکدیگر و قطع اعضای نجس، بستن دست‌ها بر گردن در هنگام عبادت برای تواضع در مقابل خدای متعال بیان شده است. پس بنی اسرائیل برای امت آخرالزمان درس عبرت شدند و رفتارهای آن‌ها برای مؤمنان تذکری است تا به سختی‌های آن‌ها مبتلا نشوند. علاوه بر آن مردم همیشه در کارهای خود، خدای متعال را در نظر دارند و در مقابل او تواضع کامل را رعایت می‌کنند (فخررازی، ۱۴۲۰: ۱۵/۳۷۹).

از جمله دیگر مشقت‌های آن‌ها می‌توان به تعیین قصاص در قتل عمد و قتل خطایی، بدون در نظر گرفتن دیه اشاره کرد. قوم بنی اسرائیل باید دیه به قصاص قاتل می‌پرداختند و دیه در آئین آن‌ها جایگاهی نداشته است (حقی، بی تا: ۳/۲۵۱). قرطبی سختی‌های بنی اسرائیل را برگرفته از عهد آن‌ها می‌داند. چون از آن‌ها عهد گرفته شده بود که این تکالیف سنگین را انجام دهند، این‌گونه به مشقت افتاده بودند (قرطبی، ۱۳۶۴: ۷/۲۹۷). در تفسیر روح المعانی آلوسی بیان شده است که این تکالیف شدید، هر چند در الواح ابتدایی بیان نگردیده است، اما بعداً تشریح شده است و آن‌ها را به انجام آن مکلف کردند. «إن لم یکن مأمورا به فی الألواح إلا أنه شرع بعد تشدید علیهم علی ما قیل» (آلوسی، ۱۴۱۵: ۵/۷۵).

اشاره‌ای مختصر به آزادی

در دسته دوم از تفاسیر، آیه ۱۵۷ سوره مبارکه اعراف را با تبیینی فراتر از قول قبل پردازش کرده‌اند. در تفاسیر دسته قبل این آیه را مخصوص قوم بنی اسرائیل می‌دانستند؛ اما این گروه از تفاسیر، تفسیر آیه مذکور را به مبحث آزادی ارتباط داده‌اند و جنبه‌های مختلف آزادی از جمله رهایی از جهل، خرافات و فاصله طبقاتی را بیان کرده‌اند.

در تفسیر المیزان، مرحوم علامه طباطبایی معنای آیه را بازداشتن از خیرات می‌دانند. ایشان اصر را محدود بودن از دست‌یابی به ثواب می‌دانند (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۸/۲۷۸).

در تفسیر نمونه «وضع اصر» به معنای رها شدن از جهل و نادانی تفسیر شده است. نیز تبیین آزادی از زنجیر بت‌پرستی و خرافات و تبعیضات را مناسب با آیه ۱۵۷ سوره اعراف بیان شده است. پس رهایی از جهل و خرافات، از اهم معیارهای آزادی در این آیه می‌باشد.

او زنجیرهای گران را از دست و پای بشریت گشود: زنجیر جهل و نادانی از طریق دعوت پی‌گیر و مستمر به علم و دانش. زنجیر بت‌پرستی و خرافات از راه دعوت به توحید. زنجیر انواع تبعیضات و زندگی طبقاتی از طریق دعوت به اخوت دینی و برادری اسلامی و مساوات در برابر قانون (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۶/۳۹۹).

در کلام تفسیر تسنیم، إصر بار سنگینی است که مانع قیام و حرکت می‌شود. علاوه بر آن، آیت‌الله جوادی‌آملی إصر را قیود و رسوم خشکی می‌داند که دست و پای انسان را می‌بندد و این آیه را در مناسب در مبحث آزادی نیز می‌داند. با برداشته شدن قیدها، انسان‌ها به راحتی می‌توانند حرکت کنند. سنگینی بارها و موانع فکری و جسمی، موجب عقب ماندگی و گمراهی مردم پیش از اسلام شده بود. با ظهور اسلام، غل‌ها برداشته شد و حرکت‌ها تسریع گردید. این همان نعمت آزادی می‌باشد که توسط اسلام به جهانیان عطا شده است.

اصر یعنی آن بار سنگینی که مانع قیام و حرکت است... آنچه که همه مآصر را برمی‌دارد، وجود مبارک پیغمبر اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) است (وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ) حالا البته این می‌تواند بیانی هم باشد برای اینکه هرچه که دست و پای انسان را می‌بندد، قیود و سنن و رسوم خشکی که دست و پای آدم را می‌بندد، شاید بتوان از او استفاده کرد که این در بخش دین و آزادی می‌گنجد... هرچه را مانع قیام و حریت انسان می‌باشد، این اصر است و غل این را برمی‌دارد (<http://sokhan.iranseda.ir/detailsalbum/?g=>).

رهایی از زنجیر زندگانی طبقاتی و خرافات، از جمله اموری می‌باشد که در تفسیر قرآن مهر در ذیل این آیه مطرح شده است. پس حضور پیغمبر موجب شد تا زندگی سخت و جاهلی مردم عرب جاهلی به زندگی آسان و زیبای دینی مبدل شود. چون دین اسلام موافق با علم و آزادی می‌باشد و رفتار استکبارگران موافق با جهل و اسارت است. مردم با حضور در اطراف نبی اکرم، نه تنها موجب گسترش اسلام شدند، بلکه در درجه نخست خود را از اسارت و گرفتاری رها کردند. پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) اسلام غل و زنجیرهای مردم را می‌شکند. آری؛ پیامبر اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) زنجیر جهل و نادانی را با دعوت به علم و دانش؛ زنجیر بت پرستی و خرافات را با فراخواندن به توحید و زنجیر تبعیض‌ها و زندگانی طبقاتی را از طریق دعوت به برادری اسلامی و مساوات در برابر قانون، شکست (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۷: ۷/۲۶۰).

تفسیر آیه در کلام آیت‌الله خامنه‌ای

آیت‌الله خامنه‌ای آیه ۱۵۷ سوره اعراف را به طور مفصل در بیانات خود تبیین و تفسیر کرده‌اند و زوایای گوناگون بحث آزادی را در محور این آیه بررسی کرده‌اند. در کلام آیت‌الله خامنه‌ای آیه «وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ» به عنوان مصداق اتم در بحث آزادی بیان شده است. «این واضح‌ترین آیه در قرآن برای آزادی می‌باشد» (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۱/۰۸/۲۳).

اصر

اصر به معنای ریسمان‌هایی برای بستن خیمه معنا شده است. این محکم بستن به گرفتار شدن در نظام‌های طاغوتی تعبیر گردیده است. چون در نظام‌های طاغوتی انواع و اقسام تبعیض‌ها و محدودیت‌ها مطرح شده است که مانع اوج گرفتن می‌باشد. از نخستین رسالت‌های انبیاء، گشودن این زنجیرها است. این همان آزادی می‌باشد.

(اصر) را من در لغت نگاه کردم، دیدم به معنای آن ریسمان‌هایی است که پایه خیمه را به وسیله او با میخ‌ها می‌کوبند به زمین...؛ به پای انسان‌ها آن قدر از این ریسمان‌ها بسته‌اند... انواع و اقسام تحمیل‌ها، انواع و اقسام تبعیض‌ها، انواع و اقسام محدودیت‌ها، انواع و اقسام تلقین‌ها و تزریق‌هایی که امروز به صورت مدرن در دنیا مطرح است (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۶۵/۰۹/۱۴).

اصر همان تعهدات تحمیلی بر انسان‌ها می‌باشد که شامل عقاید خرافی و قیود تحریفی می‌شود. این قیود بر مردم تحمیل شده است. انبیاء آمدند و آن‌ها را از بند این قیود آزاد کردند. چون انبیاء برای رشد دادن انسان‌ها آمده‌اند و یکی از مصداق‌های رشد بشریت، رها شدن از خرافات و رفتارهای غلط می‌باشد. پس مردم خواهان آزادی از قیود خرافی هستند هم باید آن را بدانند و هم باید برای تحقق آن تلاش کنند و با مسیر انبیاء همراه گردند.

خداوند یکی از خصوصیات پیامبر را این قرار می‌دهد که غل و زنجیرها را از گردن انسان‌ها برمی‌دارد و (اصر) یعنی تعهدات تحمیلی بر انسان‌ها را از آن‌ها می‌گیرد... اگر وضع جوامع دینی و غیردینی در آن دوره را در نظر داشته باشید، می‌دانید که این (اصر) این تعهدات و پیمان‌های تحمیلی بر انسان‌ها، شامل بسیاری از عقاید باطل و خرافی و بسیاری از قیود اجتماعی غلطی که دست‌های استبداد یا تحریف یا تحمیق بر مردم تحمیل کرده بود (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۷۷/۰۶/۱۲).

اغلال

بار سنگین امروز بر بشریت مادی و صنعتی از بار سنگین دوران ظلمات جاهلیت سخت‌تر است. غلو زنجیر امروز بر آحاد مردم جهان بسیار سخت و دشوار می‌باشد. حق‌کشی‌ها و غلبه دادن مادیت بر معنویت بسیار ناگوار است. پس آحاد مردم با آگاهی از روش آسان اسلامی، با تمایل به سمت دین مبین اسلام آمدند. در مقابل، جاهلیت‌ها مانع فهم مردم شدند تا آن‌ها به آزادی و رهایی برسند راه رهایی از این مشکلات توجه به اسلام رحمانی است.

«چه غل‌های سنگینی بر گردن بشر افکنده شده بود! امروز هم همین‌طور است. اگر کسی ادعا کند که بر دوش بشریت امروز، بارهایی سنگینی می‌کند که از بار دوش انسان‌های جاهل

جزیره‌العرب در آن روز سنگین‌تر است، سخن گزافی نگفته است» (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۷۵/۰۵/۰۳).

هدف رهایی از غل و زنجیرها، رسیدن امت اسلامی به پیشرفت و عزت و اقتدار است. چون پیشرفت و اقتدار می‌تواند امت را به سلامت برساند و مصون از دخالت و تحریم بیگانگان قرار دهد. علاوه بر آن ملت‌های عزتمند در نزد دیگران از احترام خاصی برخوردار هستند. دستگاه‌های استکبار در مقابل مستضعفان موانعی را ایجاد کرده‌اند که آن‌ها را از هویت اصلی خود غافل کنند تا به اقتصاد فرهنگ آن‌ها دست یابند. اما اسلام و انقلاب مردم را به رهایی از آن‌ها رسانید. پس ملل اسلامی برای نائل شدن به اقتدار باید از چنگ استکبار آزاد باشند. «امت اسلامی بر اثر غفلت، مدت‌های طولانی این حقایق را از یاد برده بود. امت اسلامی می‌تواند آزاد باشد، پیشرفته باشد، عالم باشد، عزیز باشد، مقتدر باشد؛ این‌ها به برکت تعالیم اسلامی به‌دست آمدنی است» (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۸۹/۰۸/۰۳).

آیت‌الله خامنه‌ای بحث آزادی در ذیل آیه ۱۵۷ اعراف را به مهدویت نیز گره می‌زند. ایشان در تبیین این آیه می‌فرمایند که دست قدرت الهی به‌وسیله یک انسان معنوی و آسمانی می‌تواند مردم را به آرزوهای خودشان برساند و از زیر بار ظلم و ستم نجات پیدا کنند. پس مردم بعد از ظهور، از ظلم نجات پیدا می‌کنند و زندگی آزادی دارند. همچنین آن‌ها باید برای دست‌یابی به این امر مهم، نهایت تلاش خود را انجام دهند تا زمینه‌های تحقق فرج فراهم شود.

امروز ذهنیت بشر، آماده آن است که بفهمد، بداند و یقین کند که انسان والایی خواهد آمد و بشریت را از زیر بارهای ظلم و ستم نجات خواهد داد؛ ... همان چیزی که پیغمبر اسلام در آیه قرآن، وعده آن را به مردم داده است (وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ) (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۷۸/۰۹/۰۳).

تفاوت آزادی در اسلام و غرب، در کلام آیت‌الله خامنه‌ای

بین آزادی در اسلام و آزادی در غرب، تفاوت‌های متعددی وجود دارد. آزادی در غرب به معنای آزادی قانونی است، ولی در اسلام علاوه بر آن، منافع خود انسان نیز مورد نظر می‌باشد. در اسلام معیار آزادی، حدود اسلامی است و آزادی از غیر خدا مدنظر می‌باشد، ولی در غرب این‌گونه نیست. از دیگر حدود آزادی در اسلام، به انحراف نکشاندن دیگران است که این معیار در غرب دیده نمی‌شود. در اسلام ریشه آزادی، توحید می‌باشد و در غرب فقط منافع کارتل‌ها مورد نظر است.

آزادی در غرب به معنای آزادی قانونی و عدم به‌خطر انداختن نافع دیگران بیان می‌شود و آزادی در اسلام با حفظ منافع خود و دیگران بیان شده است. یعنی انسان‌ها علاوه بر محدود کردن آزادی در

آسیب رساندن به دیگران، منافع وجودی خود را نیز لحاظ کنند. چون جسم امانت است و در ضرر رساندن به آن آزاد نبوده، بلکه باید با نهایت دقت مراقب بود. این توسعه مفهوم را فقط در تعامل با دین مبین اسلام می‌توان دریافت کرد.

در فرهنگ غربی که قانون مرز آزادی را معین می‌کند، این قانون ناظر به مسائل اجتماعی است. بدین معنی که قانون می‌گوید آزادی هیچ انسانی نباید آزادی دیگران را تهدید نماید و منافع آن‌ها را به خطر بیندازد. در اسلام مرز فقط این نیست، یعنی قانونی که آزادی انسان را محدود می‌کند، به انسان می‌گوید که استفاده از آزادی علاوه بر اینکه باید آزادی دیگران را به خطر نیندازد و منافع جامعه را و دیگران را تهدید نکند، باید منافع خود او را هم، خود انسان و خود آن شخص را به خطر نیندازد (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۶۵/۱۱/۰۳).

آزاد بودن به معنای آزادی از غیر خدا بیان شده است و این موجب کرامت و ارزش انسان می‌باشد. پس همه مردمی که خواهان کرامت هستند، به سمت خدا می‌آیند. دین خدا انسان‌ها تکریم می‌کند تا به تعالی برسند. علاوه بر آن، دین داری موجب می‌شود که روح انسان‌ها غنی گردد و برای رسیدن به اهداف خود، اسیر مادیات ظالمان نشوند و با تلاش، عزتمندانه خود را به تکامل برسانند.

آزاد بودن انسان بدین معنا است که از هر آنچه غیر خداست، چه قانون، چه آداب و عادات، چه قدرت‌ها و سلطه‌ها باید رها باشد و فقط تحت فرمان خدای متعال باشد و این است که به انسان کرامت و ارزش می‌دهد و آزادی او را به معنای واقعی کلمه تأمین می‌کند (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۶۵/۱۱/۰۳).

در اسلام آزادی حدود مشخصی دارد. نمی‌توان به اسم آزادی دیگران را به انحراف کشاند. چون آزادی باید تا حدی باشد که منجر به آسیب زدن به دیگران نشود. این آسیب چه آسیب جسمی باشد یا آسیب روحی و معنوی، تفاوتی ندارد. علاوه بر آن، ضرر رساندن به روح و قلب بشریت، بسیار خطرناک‌تر از ضررهای جسمی است. چون ضررهای جسمی، محدود به دنیا می‌باشد، اما ضررهای روحی موجب از بین رفتن زندگی طولانی در آخرت است.

آزادی تفکر و آزادی عقاید مذهبی در اسلام تضمین شده است، آزادی عقاید سیاسی و علمی و غیره هم تضمین شده است؛ اما ضدیت و معارضة با نظام اسلامی و سعی در به انحراف کشاندن مردم در جامعه اسلامی، این البته قابل قبول نیست (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۶۵/۱۱/۱۷).

همه آزادی‌های امروز بشر در غرب و شرق، مرهون اسلام است و این افتخار آزادی در تمام جهان به اسلام باز می‌گردد. چون پیش از اسلام علاوه بر جزیره العرب، امپراتور ایران و روم هم دچار

رفتارهای جاهلی و آداب خرافی بودند. بعد از ظهور دین مبین اسلام، مقداری از این آداب به شرق و غرب جهان رسید و آن‌ها نیز به تدریج مقداری از آن آداب ناپسند خود نیز فاصله گرفتند. این یک جمله کوتاه و بسیار پُر معنا است که همه آزادی‌هایی که امروز غرب و شرق و تمدن‌ها و فرهنگ‌های جهانی از آن دم می‌زنند، در این وجود دارد و این افتخار، متعلق به ادیان می‌باشد و متعلق به اسلام است که اعلان آزادی بشر را کرده‌اند (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۶۵/۱۰/۰۵).

ریشه آزادی در غرب، اراده‌های کارتل‌ها است، ولی معیار آزادی در اسلام، جهان‌بینی توحیدی می‌باشد. افرادی که از خدا دور هستند، نمی‌توانند برای برنامه‌های زندگی خود، چیزی جز اندیشه خود داشته باشند، بلکه حتی گاهی تسلیم زورگویان شدن را به‌عنوان معیاری فردی در نظر می‌گیرند. پس مسلمانان قدر آئین جامع و کامل اسلام را می‌دانند و خود را به انجام آداب آن مقید می‌دانند. همچنین آن‌ها در تعامل با غربی‌ها نه تنها احساس ضعف کرده، بلکه باید با علم به حقیقت دستورات اسلامی، عزتمند با جهانیان تعامل کنند و به مسلمان بودن خود افتخار نمایند.

«ریشه آزادی ... ریشه طبیعی این آزادی که قانون را و نظام را به وجود می‌آورد، عبارت است از خواست‌های کمپانی‌دارها، تراست‌ها، کارتل‌ها، شخصیت‌های اقتصادی و باندهای گوناگون سیاسی و اقتصادی ... اما آزادی در مفهوم اسلامی و فرهنگ اسلامی این جور نیست. ریشه آزادی در فرهنگ اسلامی، جهان‌بینی توحیدی است» (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۶۵/۱۰/۱۹).

شباهت‌های قول مفسران با کلام آیت‌الله خامنه‌ای

تفسیر آیت‌الله خامنه‌ای با کلام مفسرانی که در متن ذکر شده، فقط با قول دوم مقداری شباهت دارد. مفسران در این قول نیز آیه مورد بحث را از جمله آیات آزادی بیان کرده‌اند. آن‌ها نیز بحث رها شدن از جهل و نادانی؛ خرافات و قیود خشک و زندگی طبقاتی را در عصر جاهلی ذکر نموده‌اند و آزادی در آیه را برای رها شدن از آن‌ها تفسیر کرده‌اند که در کلام معظم‌له نیز این عبارت‌های مشهود است. اما در مقابل فرمایشات آیت‌الله خامنه‌ای با قول اول هیچ شباهتی ندارد و در آن قول آزادی، فقط به رها شدن بنی اسرائیل از تکالیف سنگین تفسیر شده است که در بیانات معظم‌له به این تفسیر هیچ اشاره‌ای نشده است.

تفاوت‌های قول مفسران با کلام آیت‌الله خامنه‌ای

کلام آیت‌الله خامنه‌ای با قول اول تفاوت آشکاری دارد، چون مفسران قول اول، آزادی را به رهایی بنی اسرائیل از تکالیف مشکل تفسیر کرده‌اند. آن‌ها فرموده‌اند که بنی اسرائیل گرفتار تکالیفی چون قطع عضو فرد گناهکار، قبول توبه فقط با قتال، وجود قصاص بدون دیه، عدم قبول عفو، تطهیر فقط

با آب، جواز نماز فقط در اماکن مقدسه، حرمت روزه بعد از خواب است؛ اما هیچ نمونه‌ای از این موارد در کلام آیت‌الله خامنه‌ای دیده نمی‌شود.

اما بیانات معظم‌له با قول دوم نیز تفاوت‌هایی دارد. از جمله آن‌ها صراحت کلام ایشان است. آیت‌الله خامنه‌ای می‌فرماید که این آیه، واضح‌ترین آیه در قرآن برای بحث آزادی می‌باشد. اما این تصریح در کلام سایر مفسران دیده نمی‌شود. علاوه بر آن، معظم‌له در تبیین آیه؛ معنای آزادی، عامل غفلت، ارتباط با بحث روز، تفاوت آزادی در اسلام و غرب، تبیین حدود آزادی و عامل تحقق آزادی در غرب و شرق نیز تفسیر کرده‌اند که این وسعت تبیین در کلام مفسران مورد نظر دیده نمی‌شود.

اثبات قول برتر

در نظر نگارنده قول سوم که متعلق به آیت‌الله خامنه‌ای است بر سایر اقوال ترجیح دارد. در ذیل به اهم ادله آن اشاره می‌شود:

- جامعیت: بحث آزادی در ذیل آیه مورد بحث در کلام معظم‌له نسبت به سایر مفسران بسیار مفصل و جامع بیان شده است. بدیهی است که جمله معیارهای برتری دادن بین اقوال می‌تواند حجم پردازش اطلاعات باشد. آیت‌الله خامنه‌ای در چندین جلسه از خطبه‌های نماز جمعه این آیه را قرائت فرمودند و به تفسیر آن پرداختند. این حجم از بیانات در ذیل یک آیه از قرآن در حالی است که این گستره‌ی محتوا، کاهنده کیفیت نبوده است.

- مانعیت: طرح بحث معمولاً شامل تبیین معنا و تحلیل گستره محتوایی آن و نیز مقایسه با مشابه‌های موجود در آن است. در این بحث آزادی در آیه ۱۵۷ سوره اعراف، می‌توان تمام این جزئیات را یافت.

- مقایسه‌ای بودن: آیت‌الله خامنه‌ای در تبیین بحث خود، علاوه بر طرح معیارهای اسلام در ذیل آیه، به مقایسه آن با آزادی در غرب پرداخته‌اند و برتری آزادی اسلامی را در تحلیل خود اثبات کرده‌اند. این نیز مؤید دیگری بر قوت کلام ایشان است.

- به‌روز بودن: اگر در مباحث قرآنی و تفسیری صرفاً به بحث‌های سبب نزول و توضیح تاریخ اکتفا گردد، روشن است که برای زمان حال، قرآن صامت دانسته شود. اما قرآن برای تمام زمان‌ها حرف دارد و تطبیق واژه (اصر) که قدم نخست آن تاریخ و تکلیف سخت بنی‌اسرائیل است را باید به دردهای امروز جهانی رساند و از قرآن درمان دردها را یافت. و این راه درمان و رهایی از زنجیر استکبار جهانی را می‌توان در لسان آیت‌الله خامنه‌ای یافت.

- اجتماعی بودن: آیات الهی برای هدایت آحاد مردم نازل شده‌اند. محدود کردن هدایت دینی به زندگی فردی دور شدن از هدف هدایت است. در کلام آیت‌الله خامنه‌ای غالب مباحث با نگاه

اجتماعی تحلیل شده‌اند. ایشان در این آیه نیز به مباحث اجتماعی پرداخته‌اند. آزاد شدن از آداب و رسوم دستگاه‌های زورگویی امروز، از جمله تفسیرهای اجتماعی ایشان است.

نتیجه‌گیری

این مقاله در تفسیر آیه «وَيَصْنَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ» (انفال: ۱۵۷) اقوال مفسران را بررسی کرده است که سه قول را یافته است:

- در بیش‌تر تفاسیر، مفهوم آزادی به معنای رها شدن از تکالیف سنگین بنی اسرائیل تبیین شده است. در تفاسیر شیعه، به سختی‌های آن‌ها اشاره شده است و عناوین مانند: حرمت ماهی‌گیری در روز شنبه، قطع عضو نجس شده و محدودهایی برای نماز، به عنوان مصداق‌هایی برای آن سختی‌ها بیان شده است. در تفاسیر اهل سنت نیز به برخی مصداق‌های مشکلات بنی اسرائیل مثل: قصاص بدون دیه، بستن دست‌ها در نماز و حرمت ماهی‌گیری در روز شنبه پرداخته شده است. علاوه بر آن به علت این بلاها اشاره شده است و آن را بدعهدی مردم آن زمان ذکر کرده‌اند.

- در برخی تفاسیر، آزادی در این آیه به معنای آزاد شدن از زنجیر جهل و نادانی و خرافات به‌طور مختصر بیان شده است. این قول دوم در حالی که یک قدم از قول اول جلو تر می‌باشد و آیه را به داستان بنی اسرائیل اختصاص نداده‌اند، اما این بحث رها شدن از قیود را خیلی مختصر و محدود پردازش کرده‌اند.

- در کلام آیت‌الله خامنه‌ای مفهوم اصر و اغلال به‌صورت وسیع‌تر تفسیر شده است. ایشان در مقام تفسیر به مقایسه آزادی در اسلام و غرب نیز پرداخته‌اند. آزادی در اسلام را دارای معیارهای توحیدی بیان کرده‌اند و آزادی در غرب مرتبط با منافع کارتل‌ها دانسته‌اند. ایشان تفسیر آیه مذکور را به معنای رها شدن از نظام طاغوتی، تمایلات نفسانی، ظلم و تبعیض بیان کرده‌اند. پس می‌توان بیانات آیت‌الله خامنه‌ای را به‌عنوان قول برتر در این پژوهش نام برد. چون هم به بحث‌های روز در تفسیر اشاره کرده‌اند و هم جامعیت بیش‌تری از محتوای آیه را تبیین نموده‌اند.

منابع

۱. آل‌غازی، عبدالقادر (۱۳۸۲). تفسیر القرآن العظیم المسمی بیان المعانی علی حسب ترتیب النزول. مطبعة الترقی.
۲. آلوسی، محمود بن عبدالله (۱۴۱۵). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی. (سنة بزيع شمس‌الدین، ابراهیم شمس‌الدین، و علی عبدالباری عطیه). دار الکتب العلمیة.
۳. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۳۶۹). لسان العرب. دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع ا دار صادر.
۴. ابن عاشور، محمدطاهر (۱۴۲۰). تفسیر التحریر و التنویر المعروف بتفسیر ابن عاشور. مؤسسة التاريخ العربي.
۵. ابوالفتح رازی، حسین بن علی (۱۴۰۸). روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن. (محمد مهدی ناصح و محمد جعفر یاحقی). آستان قدس رضوی. بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
۶. ازهری، محمد بن احمد (۱۴۲۱). تهذیب اللغة. (فاطمه محمد اصلان، عبد الکریم حامد، و عمر سلامی). دار إحياء التراث العربي.
۷. ثعلبی، احمد بن محمد (۱۴۲۲). الکشف و البیان المعروف بتفسیر الثعلبی. (ابی محمد ابن عاشور و نظیر ساعدی). دار إحياء التراث العربي.
۸. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹). تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة. (محمد رضا حسینی جلالی و مؤسسة آل البيت علیهم السلام لاحیاء التراث). مؤسسة آل البيت (علیهم السلام) لاحیاء التراث.
۹. حقی، اسماعیل بن مصطفی. (بی‌تا). تفسیر روح البیان. دار الفکر.
۱۰. خامنه ای، بیانات (بی‌تا). <https://farsi.khamenei.ir/>.
۱۱. رضایی اصفهانی، محمدعلی (۱۳۸۷). تفسیر قرآن مهر. پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن.
۱۲. سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر (۱۴۰۴). الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور. مكتبة آية الله العظمى المرعشي النجفي (ره).
۱۳. شبر، عبدالله (۱۴۱۰). تفسیر القرآن الکریم. (حامد حفنی داود). مؤسسة دار الهجرة | مطبوعات النجاح.
۱۴. طباطبایی، محمد حسین (۱۳۹۰). المیزان فی تفسیر القرآن. مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
۱۵. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). مجمع البیان. (هاشم رسولی و فضل الله یزدی طباطبایی). دار المعرفة.
۱۶. طریحی، فخرالدین بن محمد (۱۳۷۵). مجمع البحرین. (احمد حسینی اشکوری). مكتبة المرتضوية.
۱۷. طوسی، محمد بن حسن (بی‌تا). التبیان فی تفسیر القرآن. (محمد محسن آقابزرگ تهرانی و احمد حبیب عاملی). دار إحياء التراث العربي.
۱۸. فخر رازی، محمد بن عمر (۱۴۲۰). التفسیر الکبیر. (مکتب تحقیق دار احیاء التراث العربی). دار إحياء التراث العربي.
۱۹. فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی. (۱۴۱۵). تفسیر الصافی. (حسین اعلمی). مكتبة الصدر.
۲۰. قرشی بناپی، علی اکبر (۱۳۷۵). تفسیر احسن الحدیث. بنیاد بعثت. مرکز چاپ و نشر.
۲۱. قرشی بناپی، علی اکبر (۱۳۷۱). قاموس قرآن. دار الکتب الإسلامیة.
۲۲. قرطبی، محمد بن احمد (۱۳۶۴). الجامع لأحكام القرآن. ناصر خسرو.
۲۳. قمی، علی بن ابراهیم (۱۳۶۳). تفسیر القمی. (طیب جزایری و طیب جزایری). دار الکتب | مكتبة الهدی.
۲۴. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱). تفسیر نمونه. مدرسة الإمام علي بن أبي طالب (عليه السلام) | هدف.
۲۵. حسنی بیرجندی (۱۳۷۹). غریب الحدیث فی بحار الأنوار. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.